

Sjaak van der Geest is medisch antropoloog aan het Antropologisch-Sociologisch Centrum van de Universiteit van Amsterdam. In dit artikel, gebaseerd op zijn veldwerk in Ghana, bespreekt hij het verschijnsel reciprociteit in relatie tot de zorg voor ouderen.

Wie reciprociteit wil zien in zijn meest indringende vorm, moet zich verdiepen in de zorg voor ouderen. Als we gerontologen en antropologen mogen geloven, hebben we daar te maken maken met een uitwisseling van giften en diensten die een geheel leven omspant, een trouw aan elkaar die de tand des tijds moeiteloos doorstaat. De zorg en liefde en het respect waarmee oude 'nutteloze' mensen omringd worden, kunnen slechts begrepen worden vanuit de gedachte van wederkerigheid, een langgerekte stille boekhouding.

Maar een studie van de zorg voor ouderen confronteert ons ook met de gebreken en onzekerheden van het reciprociteitsbeginsel. Veel van wat er in en om het leven van ouderen gebeurt, spreekt die wederkerigheid tegen en roept vragen op.

Tijdens antropologisch onderzoek in een Ghanese dorpsgemeenschap, Kwahu-Tafo, heb ik gesprekken gevoerd met ouderen, hun familieleden en huisgenoten. Die gesprekken gingen vooral over het oud worden en over de zorg die ouderen genieten. Soms hadden ze een formeel karakter. We gingen er voor zitten en ik hield een kleine cassetterecorder vast om het gesprek op te nemen. Vaker waren het echter korte informele gesprekjes in het voorbijgaan of bij een korte visite. Die korte visites lieten soms in een oogwenk zien in wat voor situatie deze persoon verkeerde: een vol huis vol bedrijvigheid of een verlaten erf; de ene oudere trof ik aan in gesprek met een familielid, de ander eenzaam voor zich uit starend; de ene was bezig met een klus, de ander zat niets te doen; de ene was opgewekt, de ander somber en bitter.

Ouderen houden van spreekwoorden. Eén zo'n spreekwoord luidt: Als iemand voor je gezorgd heeft toen je tanden kreeg, zal jij voor die persoon moeten zorgen als hij zijn

tanden verliest. Duidelijker kan het niet. Ghana is een land zonder AOW. Van je familie moet je het hebben. Daarom moet je vooruit kijken terwijl je jong bent zodat je op je oude dag verzekerd bent van hulp van mensen in je naaste omgeving. De oude man Opanyin Dadeè heeft dat gedaan:

Ik heb vooruitgekeken. Toen ik jong was, besefte ik dat ik eens oud zou zijn en niet meer zou kunnen werken. Daarom heb ik toen hard gewerkt om een basis te leggen voor mijn oude dag. Nu ben ik oud, maar ik ben heel gelukkig. Ik heb goed voor mijn kinderen gezorgd en nu zorgen ze voor mij. Ze geven me eten en kleren en alles wat mij gelukkig maakt.... Ik heb geen zorgen.

Deze man heeft inderdaad succes gehad in zijn leven en kan tevreden terug kijken. Hij heeft minstens vijf huizen gebouwd en zijn kinderen geholpen in hun carrière. Nu kan hij uitrusten. Zijn kinderen zorgen voor hem.

Maar reciprociteit is geen waterdicht beginsel. Sommige ouderen hebben pech, bijvoorbeeld omdat ze economische tegenslag hebben moeten incasseren of omdat hun kinderen ver weg zijn en niet in staat hen financieel te helpen. Ze hebben hun best gedaan voor hun kinderen, maar de kinderen zijn niet in staat veel 'terug te doen'. Ze leven in een andere tijd waar alles geld kost, en dat hebben ze niet.

Zoals Opanyin Dadeè zijn er niet veel mensen in Kwahu-Tafo. Met name oudere mannen moeten vaak constateren dat hun leven niet in alle opzichten geslaagd is, al zullen ze dat zelden openlijk zeggen. Zakelijk is het de meesten niet goed gegaan. De boeren hebben in 1984 hun cacaobomen zien doodgaan als gevolg van de droogte en de handelaars hadden in diezelfde periode met een grote crisis te maken. Maar ook emotioneel gezien was hun leven vaak geen

succes. Wie geen geld heeft, mist de 'grondstof' waarmee zorg en ouderschap tot uitdrukking gebracht worden. Bovendien leven zij in een matrilineaire maatschappij waarin er een afstand is tussen vaders en hun kinderen en het huwelijk niet zo vreselijk belangrijk wordt geacht. Veel mannen hebben niet echt geïnvesteerd in hun huwelijk en ondervinden daar nu de consequenties van. Het reciprociteitsbeginsel, tand om tand, werkt ook in negatieve zin. De kinderen bieden slechts de hoogst noodzakelijke zorg, mondjesmaat en schoorvoetend, en de echtgenote vertrekt. Waarom zou ze voor hem zorgen als hij dat ook niet voor haar en de kinderen heeft gedaan? Scheiding op hogere leeftijd is een veelvoorkomend verschijnsel.

In een gesprek met een aantal vrouwen werden diverse verklaringen gegeven voor de eenzaamheid en miserabele toestand van veel oudere mannen. Een citaat:

"De meeste van die mannen zijn stommelingen (kwaseabufod). Hun vrouwen hebben dag en nacht voor ze gezwoegd en hen alle vertrouwen gegeven ... Dan trouwt zo'n man ineens met een andere vrouw en geeft alles wat de eerste vrouw voor hem verdiend heeft aan de tweede. Zij wordt de favoriete vrouw en uiteindelijk wordt de eerste vrouw ontslagen... Maar als je bij ons een vrouw wegstuurt, stuur je ook je kinderen weg. De vrouw vertrekt dus met haar kinderen en blijft voor ze zorgen zolang haar krachten het toestaan. De moeder vertelt haar kinderen dat hun vader niet voor hen gezorgd heeft. De kinderen houden van hun moeder, niet van hun vader. Ze zorgen voor haar. Als de tweede vrouw het ook niet meer zo goed heeft bij de man, vertrekt die ook, en de man blijft eenzaam en ellendig achter. Het is vanwege dit soort huwelijken dat oudere mannen in Kwahu-Tafo het zo slecht maken."

"Als u mijn vader was en u had niet voor mij gezorgd", zei een meisje van ongeveer zestien, "zou ik u nooit bezoeken, zelfs niet als u ziek of oud was." Een vriendin die bij het gesprek aanwezig was, viel haar bij: haar

moeder had haar leven lang voor haar gezorgd en zij zou ook voor haar zorgen als ze oud werd, maar haar vader, nee.

Als ik deze citaten overlees, bekriipt me een gevoel van onbehagen. Ze geven een te 'plat' en te zakelijk beeld van reciprociteit. Vooral in zijn negatieve vorm lijkt het reciprociteitsbeginsel hard en onbarmhartig, maar waar zorg geboden wordt, dag in dag uit, is die levenslange wederkerigheid ontroerend en indrukwekkend. Vooral oudere vrouwen genieten van deze constante aandacht en zorg vanwege het krediet dat ze opgebouwd hebben over de jaren.

'Krediet' moet echter niet te monetair en planmatig worden opgevat. Moeders sloven zich niet uit voor hun kinderen in de hoop die verzorging later terug te krijgen. Hun niet aflatende zorg is zonder rekening, spontaan en instinctief. Het lijkt of zich hier een ander principe presenteert dat nog sterker is dan reciprociteit. Hoe komt het dat de zorg van een moeder voor haar kind dwingender is dan de zorg van een kind voor zijn moeder? In het eerste geval is er nog geen sprake van reciprociteit en in het tweede geval is die overweldigend. Wat zonder (be)rekening wordt gedaan, wint het van de zorg die 'terugbetaald' wordt.

'Reciprociteit' is een begrip dat een menselijk raadsel tracht te verklaren, namelijk dat mensen zoveel voor elkaar over hebben. Uitgaande van de premisse dat de mens egoïstisch is, is de levenslange zorg van mensen voor elkaar verbazingwekkend en biedt 'reciprociteit' een aannemelijke verklaring die de premisse intact laat. Zorgen voor elkaar is tot op zekere hoogte een subtiele wijze van boekhouden, een kwestie van debet en credit. Maar deze boekhoudkundige metafoer rammelt omdat gevoelens zich uiteindelijk niet laten vangen in begrippen van dienst en wederdienst. Het onderzoek naar het leven van ouderen in Ghana heeft mij geleerd dat er slordig gerekend wordt in het geven en ontvangen van zorg. Reciprociteit is een begrip uit de handel, een metafoer die met wisselend succes op gevoelens en zorg wordt toegepast.